

Joanna Getka*

 <https://orcid.org/0000-0001-5857-7257>

**CHARAKTERYSTYKA GŁOSEK [T] I [D] W WYDANIACH
TEOLOGII MORALNEJ Z XVIII WIEKU (NA MATERIALE
TEKSTÓW Z SUPRAŚLA, UNIOWA I POCHAJOWA).
PRZYCZYNEK DO DYSKUSJI NA TEMAT
PROSTEJ MOWY XVIII WIEKU**

THE CHARACTERISTICS OF SOUNDS [T] AND [D] IN EDITIONS
OF MORAL THEOLOGY OF THE 18TH CENTURY FROM SUPRASL,
UNIEV AND POCHAYIV. A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION
ON THE “PROSTA MOVA” OF THE 18TH CENTURY

This article presents the analysis of the implementation of the graphic sounds [t] and [d] in subsequent editions of Ruthenian language moral theology, which were published in Basilians printing houses in Suprasl, Uniev and Pochayiv in the 18th century. The results of the analysis lead to the conclusion about occurrence of two separate literary traditions – in Belarusian and Ukrainian languages in the 18th century and to a thesis about the evolutionary development of Belarusian and Ukrainian literary languages.

Keywords: printing, “prosta mova”, Belarusian language, Ukrainian language, religious literature, the 18th century

Słowa kluczowe: drukarstwo, prosta mowa, język białoruski, język ukraiński, literatura religijna, XVIII wiek

1. PROBLEM BADAWCZY

Celem artykułu jest prześledzenie realizacji graficznych głosek [t] i [d] w kolejnych edycjach ruskojęzycznej teologii moralnej, które ukazały się w drukarniach bazylikańskich w Supraślu, Uniowie i Poczajowie w XVIII wieku, oraz ocena

---

* Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa; e-mail: j.getka@uw.edu.pl.

dostosowania tych tekstów do potrzeb lokalnych odbiorców. W założeniu ma to prowadzić do zbliżenia się do odpowiedzi na pytanie dotyczące osiemnastowiecznej rzeczywistości językowo-literackiej na ziemiach białoruskich i ukraińskich.

Takie ujęcie tematu wymaga przyjęcia założenia o nieprzerwanym funkcjonowaniu białoruskiej i ukraińskiej kultury literackiej w XVIII wieku, opartej na prostej mowie. Wbrew temu, co jest niejednokrotnie przyjmowane w trakcie badań kultury białoruskiej i ukraińskiej, wiek XVIII nie stanowił swoistej „próżni” w rozwoju tych kultur i języków. Zastój spowodowany różnymi czynnikami był zauważalny, lecz prosta mowa XVIII wieku rozwijała się i stanowi jeden z etapów w rozwoju języka białoruskiego i ukraińskiego. Na podstawie druków ruskojęzycznych (w prostej mowie) – przy uwzględnieniu dialektalnej specyfiki w ramach każdego z arealów językowych – można wyznaczyć warianty białoruski i ukraiński. Idąc tym tropem, należy przyjąć, że teksty wydane w bazylińskiej oficynie supraskiej, znajdującej się w areale gwar białoruskich, powinny być w wariancie białoruskim, natomiast uniowskie i poczajowskie – położone na gwarowym obszarze ukraińskim – w wariancie ukraińskim. Wskazany materiał źródłowy stanowi głos w dyskusji na temat prostej mowy, a wybrane do analizy głoski jaskrawo obrazują daną problematykę.

2. JĘZYK PROSTY W LITERATURZE O CHARAKTERZE RELIGIJNYM

Język liturgiczny (łacina dla rzymskiego katolicyzmu, język starocerkiewnosłowiański, później cerkiewnosłowiański dla prawosławia) – jako język kontaktu z Bogiem – miał status szczególny. Był on środkiem wyrazu literackiego aż do odrodzenia, kiedy nastąpił rozwój języków narodowych w charakterze języków literackich. Proces ten spowodował następnie stopniowe wyparcie języków *sacrum* przez języki używane na co dzień – również w sferze religii. Język lokalny wiernych wprowadzany był najpierw w przekładach *Pisma Świętego* lub jego fragmentów, a następnie w dydaktycznych częściach liturgii (modlitwach czy kazaniach). Było to związane z potrzebami i kompetencjami odbiorców nierozumiejących języków *sacrum*.

W ten uniwersalny proces przejmowania przez języki potoczne (niem. *Gemeinesprache*) kolejnych elementów życia społecznego wpisuje się również ruszczyzna, którą pisarze już od najdawniejszych czasów (a od doby Skoryny w sposób świadomy i systemowy) zaczęli wprowadzać do tekstów religijnych. Realia XVIII wieku – niewysoki prestiż tego języka (który po złotym rozkwicie w wiekach XV i XVI uległ stopniowej degeneracji i funkcjonował głównie jako język mówiony), tradycjonalizm części duchowieństwa przywiązanego do

sztynnych norm piśmiennictwa religijnego – utrudniały redaktorom decyzję o wprowadzeniu, czy raczej pozostawieniu ruszczyzny w tekstach o charakterze religijnym w XVIII wieku. W odróżnieniu od drukarstwa polskojęzycznego podejmowanie druku w języku ruskim miało wręcz „rewolucyjny” wymiar: o ile w pierwszym przypadku chodziło o rozszerzenie funkcji tego języka (język polski był w XVIII wieku uznanym językiem wyrazu literackiego), to w drugim o powrót ruszczyzny jako pełnoprawnego języka tekstów drukowanych w ogóle.

3. PROSTA RUSKA MOWA I JEJ PODZIAŁ DIALEKTALNY

Nazwanie ruszczyzny, w której pisarze Rusini pisali dzieła od XVI wieku, „prostą mową” ma – jak się zdaje – konkretne uzasadnienie i znakomicie oddaje jej zastosowanie jako zwykłego języka codziennej komunikacji ludzi świeckich – w odróżnieniu od „skomplikowanej” cerkiewszczyzny.

Wśród językoznawców nie ma do dziś jednoznacznej opinii, czym faktycznie była owa prosta mowa, a trwająca ponad wiek dyskusja na temat jej powstania, charakteru, funkcji, zasięgu występowania i kręgów jej użytkowników, mimo znacznego wkładu Wiktora Mojsijenki – ukraińskiego badacza tej tematyki, jest wciąż daleka od zakończenia [Mojsijenko, 2005; Mojsijenko, Nika, 2013]. Trudno się przy tym oprzeć wrażeniu, że dyskusja ta przybiera niekiedy charakter spekulacyjny, a przez to wręcz jałowy [Getka, 2010; 2012], co może być spowodowane dążeniem do systematyzacji tego zjawiska w paradygmacie współczesnej nauki i zgodnie z jej klasyfikacją, bez uwzględniania rozumienia i funkcji terminów, które stosowali ówcześni pisarze (podejście takie zostało już dawno zarzucone w naukach społecznych, dzięki czemu na przykład termin *naród* w XVIII wieku wiąże się z kategoriami politycznymi, nie zaś – w dzisiejszym rozumieniu – z etnicznymi). Dobrze obrazuje to sama dyskusja na temat określania języka, którym posługiwali się Rusini wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej. Szesnasto-, siedemnasto- i osiemnastowieczni pisarze pochodzący z ziem (wedle dzisiejszego podziału) białoruskich i ukraińskich, mając dość dobrą świadomość językową i umiejętność rozróżniania dialektów i gwar lokalnych, język, w którym pisali swoje teksty, nazywali ruskim (lub zacnym ruskim), prostą mową, a także prostym ruskim dialektem i prostym językiem ruskim [Karskij, 1962, s. 253–263; Aniczienka, 1969, s. 12; Czamiarycki, 2003, s. 405; Fałowski, 2003, s. 12].

Język ten, będący przez ponad dwa wieki oficjalnym językiem Wielkiego Księstwa Litewskiego, dokumentują teksty o charakterze urzędowym, ale także teksty literackie – zarówno religijne, jak i świeckie. Ze względu na miejsce powstania zabytku, pochodzenie twórcy i – co najważniejsze – zaznaczone

w zabytkach cechy językowe, w przyjętych współcześnie opracowaniach język ten nazywa się często starobiałoruskim [Stankiewicz, 1939, s. 4; Karskij, 1962, s. 262; Żurawskij, 1978, s. 185–191; Swiarzynski, 2001, s. 109–111] bądź staroukraińskim [Żytec'kyj, 1889, s. 40; Ohijenko, 1930; Humeć'ka, 1958, s. 334; 1965, s. 42; Łesiów, 1965, s. 347]. Powoduje to pewien zamęt – powstaje bowiem wrażenie, że na każdym z tych obszarów dialektalnych funkcjonowały co najmniej dwa systemy językowe/tradycje literackie.

Chaos pojęciowy pogłębiają pojawiające się współcześnie teorie, według których ruska i prosta mowa stanowią swoiste warianty funkcjonalne: termin *język ruski* miał być stworzony przez ówczesne elity intelektualne dla odróżnienia swojego języka od polszczyzny, a prosta mowa stała w opozycji do cerkiewszczyzny [Miakiszew, 2008, s. 38–39]. Teorie te sugerują istnienie dwóch systemów: języka ruskiego (języka kancelarii i aktów prawnych) i prostej mowy (języka literatury) [Pluszcz, 1962, s. 27–34; Mozer, 2002, s. 237; Miakiszew, 2008, s. 38–39]. Pokrywa się to częściowo z teorią gatunkowej dyferencjacji cech językowych zabytków, według której w piśmiennictwie administracyjno-prawnym dominują cechy białoruskie, w tekstach literackich zaś ukraińskie [Miakiszew, 2008, s. 33]. Zakres użycia terminu *język ruski* był przy tym, według Włodzimierza Miakiszewa, szerszy: występował on zarówno w tekstach literackich, jak i prawnych [Miakiszew, 2008, s. 38–39].

Równolegle funkcjonuje pogląd, że prosta mowa, stanowiąca kontynuację języka ruskiego, była używana na ziemiach ukraińskich do XVI wieku [Szewelow, 2002, s. 719]. Powyższe spostrzeżenie nie znajduje jednak pełnego pokrycia ani w wypowiedziach dawnych autorów, ani w tekstach z tego okresu, w których – niezależnie od przynależności gatunkowej i czasu wydania – określenia *prosta mowa* i *język ruski* są używane zamiennie.

Większość badaczy rozciąga zasięg prostej mowy na ziemię białorusko-ukraińskie, uznając ją za twór ponadregionalny, zrozumiały przez Białorusinów i Ukraińców [Gumieckaja, 1965, s. 44; Morita, 2002, s. 147–153; Mozer, 2002, s. 211; Rusaniws'kyj, 2002, s. 65; Mojsijenko, 2006, s. 77; Miakiszew, 2008, s. 20]. Jako język ponadregionalny musiałaby być w jakiejś części wytworem sztucznym. Opisując ją, Borys Uspienski zauważa, że różni się ona zarówno od cerkiewszczyzny, jak i żywego języka Białorusinów i Ukraińców:

[...] prosta mowa daleka jest tak od cerkiewnosłowiańszczyzny, jak i żywych języków białoruskiego i ukraińskiego. Jednak język ten, w odróżnieniu od języka cerkiewnosłowiańskiego, zawiera niepodlegający dyskusji substrat języka mówionego, który podlega sztucznemu „uliteraturowieniu” dzięki – po pierwsze – cerkiewizacji, po drugie – polonizacji. Idąc tym tropem – można wydzielić dwa typy prostej mowy – ukraiński i białoruski: ukraiński wariant jest bardziej scerkiewizowany, białoruski – spolonizowany [Uspienski, 1994, s. 68].

Próbując dokonać syntezy toczącej się dyskusji naukowej i uwzględniając świadectwa tekstów oraz ich autorów, można stwierdzić, że przemienne nazewnictwo języka utworów może świadczyć o tym, że dla dawnych autorów terminy te były synonimiczne, a omawiany język był „wytworem własnym” Rusinów – dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców, których kultura rozwijała się na pograniczu wpływów chrześcijaństwa wschodniego (z językiem cerkiewnosłowiańskim) i zachodniego (z polszczyzną i łaciną). O równorzędności tych systemów językowych w świadomości ówczesnych pisarzy działających na terenach współczesnej Białorusi i Ukrainy świadczą liczne teksty wydane równoległe w dwóch, a nawet trzech językach (np. polskim, ruskim i łacińskim).

Wydaje się ponadto, że należy mówić o dwóch prostych mowach – białoruskiej i ukraińskiej. Każda z nich charakteryzuje się bowiem odrębnymi cechami. Jednocześnie – jakkolwiek może się to wydać skomplikowane – pojęcia *prosta mowa* i *język ruski* powinny, śladem dawnych autorów, być traktowane synonimicznie. Co więcej, ruszczyzna będąca językiem przodków dzisiejszych Białorusinów oraz ruszczyzna będąca językiem przodków dzisiejszych Ukraińców występowały w formie ustnej i pisanej. Forma pisana była bardziej opracowana (co jest typową cechą języka literackiego), w związku z czym może sprawiać wrażenie nieco sztucznej. Było to spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu/wypracowania normy tego języka przy świadomości różnic dialektalnych w ramach dwóch arealów dialektalnych – białoruskiego i ukraińskiego. Kolejni redaktorzy musieli więc zdawać się na własne wyczucie językowe (fonetyczne), każdorazowo (na podstawie tradycji i wydanych wcześniej tekstów) tworząc normę zapisu konkretnego tekstu.

Co istotne, naukowcy wskazują, że tradycja piśmiennicza prostej mowy, w zasadzie ukształtowana już w XVI wieku, w XVIII wieku wygasa, ustępując miejsca literaturze w językach narodowych [Mozer, 2002, s. 259]. Badanie ruskojęzycznych tekstów bazylikańskich skłania nie tylko do weryfikacji powyższej tezy, sugerując ewolucyjny charakter tej tradycji, nie zaś zastąpienie jej nową tradycją, ale również potwierdzając funkcjonowanie w tym okresie dwóch osobnych systemów językowych. Świadczą o tym teksty z połowy XVIII wieku, spisane językiem w miarę bliskim współczesnym językom białoruskiemu i ukraińskiemu.

Jak więc by to dziwnie nie brzmiało, pojęcia *prosta mowa* i *język ruski* są zarazem homonimiczne i mogą oznaczać – w dzisiejszej terminologii – zarówno język ukraiński, jak i białoruski XVIII wieku.

Opracowane przez badaczy typowe cechy języka zabytków białoruskich i ukraińskich, przy dokładnym statystycznym badaniu frekwencji, pozwalają ustalić przynależność wybranych zabytków do konkretnej spuścizny językowej

[Aniczenka, 1969, s. 22; Mojsijenko, 2005, s. 336; Getka, 2010, s. 50–67]. Jednak już przesłedzenie występowania w tekstach tylko wybranej/pojedynczej, ale za to jaskrawej cechy fonetyki języka ukraińskiego, uzupełnione o analizę występowania cech dystynktywnych białoruszczyzny (ciekanie, dziekanie, akanie itp.), pozwoli na wstępne przypisanie tekstu do konkretnej tradycji piśmienniczej. Wydaje się, że wybór realizacji głosek [t] i [d] jest trafny.

4. WYDANIA RUSKOJĘZycznej TEologii MORALNEJ JAKO ŹRÓDŁO BADAŃ PROSTEJ MOWY

Czas (niemal cały XVIII wiek) i miejsca wydania (Supraśl, Uniów, Poczajów – dialektalna przestrzeń białoruska i ukraińska) spowodowały, że kolejne edycje teologii moralnej są znakomitym źródłem do badań prostej mowy pod kątem różnic językowych – zarówno ze względu na różnice terytorialne, jak i rozwój tych dwóch systemów w czasie (długość trwania). Decyzje o ułożeniu tekstu ruskojęzycznej teologii moralnej zapadły na synodzie zamojskim, na którym dostrzeżono konieczność podjęcia intensywnych prac nad poprawą poziomu świadomości religijnej ludu. Jednak ze względu na to, że sami parochowie mieli kłopot z jednoznaczną interpretacją faktów, w celu popularyzacji zebranych w jednym miejscu dogmatów synod zobowiązał się przygotować katechizm zatytułowany *Собраніє прыпадковъ краткое і духовнымъ особомъ потребное*. Został on wydany w 1722 roku w drukarni bazylianów w Supraślu.

Książka, wielokrotnie drukowana w ciągu XVIII wieku również w innych zakładach typograficznych, wyszła minimum siedem razy spod pras drukarni bazylikańskich w Supraślu [*Собраніє прыпадковъ...*, 1722; *Краткое сословіе...*, 1759], Uniowie [*Собраніє прыпадковъ...*, 1732; *Поученіе...*, 1745] i Poczajowie [*Богословія нравоучителная...*, 1751; *Богословія нравоучителная...*, 1756; *Богословія нравоучителная...*, 1787]. Potwierdza to zapotrzebowanie na ten tekst i jego intensywne wykorzystanie, a co za tym idzie – oddziaływanie na wiernych. Warto podkreślić, że źródłem badań jest słowo drukowane, co niewątpliwie zwiększało grono odbiorców, z drugiej zaś strony zmuszało redaktorów do dbałości o konsekwencję zapisu. Bez wątplenia miało też wpływ na standaryzację pisma drukowanego oraz pisowni i ortografii języka narodowego.

Podstawowym celem ruskojęzycznej teologii moralnej było wyjaśnienie wiernym zagadnień teologicznych w sposób przystępny dla nich. Cel ten warunkował język i styl tych wydań oraz dobór materiału egzemplifikacyjnego. Teksty te tłumaczyły więc problemy związane z rozumieniem praw boskich w odniesieniu do spraw życia codziennego, dzięki czemu odzwierciedlały sytuację

społeczno-kulturową na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej. Równocześnie kreowały one postawy etyczne, kulturowe i państwowe mieszkającej tam społeczności unickiej.

Najistotniejsze z punktu widzenia podjętej analizy jest to, że – z konieczności doboru odpowiedniego kanału komunikacji z wiernymi – teksty te drukowano w języku prostym/ruskim, podstawowym języku komunikacji społeczności unickiej. Dzięki temu stanowią one ważne źródło poznania rozwoju prostej mowy, ukazujące proces stopniowego obejmowania przez nią kolejnych elementów życia społecznego i odrodzenia narodowego.

Warto również wspomnieć, że w Poczajowie kilkakrotnie ukazały się teksty o tytule zbliżonym do *Богословіе нравоучителное повсемственное* [Antoine, 1776a; 1776b; 1779; *Богословіе нравоучителное...*, 1793], jednak – ze względu na ich cerkiewnosłowiański język – nie będą one przedmiotem analizy w niniejszym artykule.

5. PODSTAWY JĘZYKOWEJ ANALIZY PORÓWNAWCZEJ KOLEJNYCH WYDAŃ TEOLOGII MORALNEJ

Treść wydań teologii moralnych mieszczących się w nurcie tradycji katolickiej (tzw. *Institutiones morales* [Korzo, 2012, s. 29]) zasadniczo się nie zmieniała [Getka, 2017, s. 52–55], co pozwala na badania porównawcze z zakresu geografii języka i tendencji jego rozwoju/zapisu na przestrzeni XVIII wieku.

Na wstępie należy jednak wspomnieć o pewnych zastrzeżeniach natury metodologicznej. Przede wszystkim widoczna jest dysproporcja tekstów poświadczających cechy wybranych arealów językowych: wśród analizowanych tekstów tylko jeden pełny pochodzi z Supraśla, pięć zaś z Uniowa i Poczajowa. Badanie ruskojęzycznych tekstów bazylikańskich jest utrudnione również ze względu na brak w tym okresie gramatyk języków białoruskiego czy ukraińskiego, a w związku z tym – co zrozumiałe – na wpływ gwar. Rozchwianie zapisów w tekstach można zaobserwować na dwóch płaszczyznach: „pionowej”, stanowiącej podstawę analizy (polegające na redakcji różnego rodzaju zapisów w późniejszych wydaniach) i „poziomej” (równoległe występowanie różnych form w ramach jednego wydania).

Uwidocznia to zwłaszcza supraskie pierwsze wydanie *Собранія прынадоквъ...* z 1722 roku, które cechuje w ogóle niezbyt staranne opracowanie redakcyjne tekstu. Jest to być może spowodowane pośpiechem, jaki towarzyszył przygotowaniu: jego wydanie nakazano na soborze zamojskim w sierpniu 1720 roku, a zostało wydrukowane w 1722 roku. Rozchwiania zapisu nie można

w tym przypadku tłumaczyć brakiem norm ortograficznych, bo w późniejszych opracowaniach – powstałych również w sytuacji braku jakichkolwiek gramatyk języka – stopień wariantywności jest znacznie niższy. Poza tym w kursie historii języka białoruskiego tekst ten jest tradycyjnie uważany za ostatni druk w języku starobiałoruskim, powinien więc spełniać uzusowe normy zapisu tego języka. Tymczasem – uprzedzając nieco opis badań językowych – można stwierdzić, że analiza języka tego druku wykazuje zarazem wiele cech języka ukraińskiego.

W pewnym stopniu ma to zapewne związek z genezą utworu. Pierwowzorem *Собранія прыпадковъ...* i jego późniejszych wydań była niewątpliwie praca Leona Kiszki *Now rożnych przypadkow z pełni doktorow Theologii Moralney ziawiony* (Lublin 1693), przygotowana przez niego, gdy był nauczycielem w szkole bazylianów we Włodzimierzu Wołyńskim [Korzo, 2012, s. 25–28]. Ponieważ tekst ruskojęzyczny został wydany w Supraślu, gdy Leon Kiszka był jego archimandrytą i na nim spoczywała odpowiedzialność za wykonanie poleceń soboru zamojskiego, bardzo możliwe, iż ingerował on w tekst ruskojęzyczny, który w związku z tym oddaje również jego przyzwyczajenia językowe.

Możliwe jednak również, że redaktorzy suprascy dążyli do wydania tekstu specyficznego pod względem językowym, nadregionalnego, do celów propagandowych, to jest możliwości oddziaływania na nieprzekonaną jeszcze do unii społeczność zamieszkującą południowo-wschodnie tereny dawnej Rzeczypospolitej (przyłączenie się do unii diecezji przemyskiej nastąpiło dopiero pod koniec wieku – w 1693 roku, diecezji lwowskiej w roku 1700, łuckiej w 1702). Tego typu zabiegi mogły przyczynić się do dużych wahań w ortografii zabytku.

Korekty tekstu dokonano w Uniowie. Wydane tam w 1732 roku *Собраніе прыпадковъ...* lepiej odzwierciedlało ukraińskie cechy językowe. Kolejne wydanie – z 1745 roku – ukazuje ukraińskie cechy językowe w stopniu niespotykanym chyba wcześniej w drukarstwie religijnym. Późniejsze, poczajowskie wydania teologii moralnych zdradzają z kolei stopniową redakcję tekstów w stronę norm piśmiennictwa cerkiewnego. W wydaniu z 1751 roku wciąż silnie zaznaczone są typowe, zwłaszcza fonetyczne cechy języka ukraińskiego, w następnych wydaniach (1756, 1787) jest ich wyraźnie mniej. Redakcja kolejnych wydań była zapewne związana z procesem recerkiewizacji tekstów. Język cerkiewnosłowiański stał się w XVIII wieku elementem łączącym Cerkiew unicką z tradycją cyrylometodiańską, był ponadto atrybutem niezależności kulturowej od polsko-łacińskiego Zachodu [Łabyncew, Szczawinskaja, 2000, s. 128, 129]. Cyrylicka cerkiewszczyzna bowiem – jakkolwiek by to paradoksalnie nie brzmiało – pozwalała w dużym stopniu odzwierciedlić cechy żywego języka. Czytelnik musiał

być jedynie uzbrojony w odpowiednią wiedzę i wskazówki dotyczące artykulacji wybranych grafemów.

Mimo wskazanych problemów badanie języka kolejnych wydań teologii moralnej nie jest bezzasadne i skazane na porażkę. Niezależnie od dysproporcji tekstów reprezentujących różne arealy językowe czy występujące w nich konkretne tendencje zapisu (uniwersalizacja języka *Собранія прыпадковъ...* z 1722 roku; cerkiewizacja tekstów poczajowskich z drugiej połowy XVIII wieku) rejestrują one cechy typowe dla języków białoruskiego i ukraińskiego.

W efekcie, zgodnie z postawioną w artykule tezą, ruskujęzyczne zabytki z Uniowa i Poczajowa powinny odzwierciedlać cechy języka ukraińskiego, a więc ukraińską prostą mowę, natomiast tekst z Supraśla białoruską.

6. STUDIUM PRZYPADKU: REALIZACJA [*D'] I [*T']

Jakość [d] i [t] różnicuje języki białoruski i ukraiński. W języku białoruskim w wyniku zmiękczenia tych spółgłosek w pozycji przed samogłoską szeregu przedniego lub miękkim [w'] doszło do zmiany [d'] → [ʒ'] i [t'] → [c']. Specyficzne białoruskie dziekanie i ciekanie notowane są we wszystkich gwarach białoruskich [Blinawa, Miacielskaja, 1969, s. 49]. Oba te zjawiska pojawiły się prawdopodobnie już w XIV wieku. Jak twierdzi Jefim Karski, jest to zjawisko odmienne od polskiego [Karskij, 1903, s. 167], ale jego pojawieniu się mógł jednak sprzyjać język polski [Karskij, 1962, s. 257], co badacz ilustruje przykładem zapisu *дз* z zabytku z 1409 roku, a mianowicie słowem: *людзі*. Podany przez Karskiego przykład nie wydaje się jednak szczególnie trafiony: podobne formy występowały również w ukraińskich aktach prawnych Kancelarii Nowgorodzkiej z XVII–XVIII wieku (por.: *людзькому, новгородзких*, co można uznać za swoistą tradycję piśmiennictwa kancelaryjnego) [Peredrijenko, 1976, s. 16]. Niemniej wskazany przez Karskiego czas pojawienia się zjawiska nie wydaje się chybiony. Na piśmie dziekanie zaczęto oznaczać dopiero w szesnastowiecznych zabytkach literatury białoruskiej [Bułyka, 1970, s. 76–77], jednak niekonsekwentnie, co białoruscy badacze uzasadniają unikaniem przez pisarzy zapisu niecodziennego połączenia liter *дз* [Karskij, 1962, s. 257].

W języku ukraińskim [d] i [t] stwardniały prawdopodobnie przed XIII wiekiem, ale i tu system graficzny nie był szczególnie pomocny: nie dysponował na przykład różnymi zapisami graficznymi samogłosek występujących w różnych pozycjach [Lehr-Splawiński, 1966, s. 291–293], dlatego dla interpretacji jakości artykulacji należy przyjąć jako wytyczne spostrzeżenia ówczesnych gramatyków. W wydanych w Moskwie w 1772 roku *Правилax о произношении російских*

букв... wyraźnie stwierdza się, że: „[...] Małorosjanie [...] w ten sam sposób litery **ы** i **и** i **і** artykułują, oraz że grafem **e** wymawia się [...] jak łacińską literę **e**. Na przykład: **творецъ, творцемъ; пишемый, пишемых**” [*Правила о произношении российских букв...*, 1772, s. 8–9; por. Peredrijenko, 1979, s. 102–103]. Komentarze te powinny stanowić wytyczne dotyczące artykulacji głosek w tekstach wydanych w Uniowie i Poczajowie.

6.1. Realizacja głoski [d]

W kolejnych wydaniach teologii moralnej dominują zapisy typowe dla piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, sugerujące występowanie oboczności miękka–twarda, choć zanotowano szereg odstępstw od tej normy. Śmiało odwzorowywane są również formy jednakowe w obu językach. Dotyczy to między innymi zapisów z dwuznakiem *дз*, które trudno klasyfikować jako odzwierciedlające białoruskie dziekanie: *владзу* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 24v; *Поученіе...*, 1745, s. 21; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 22; 1756, s. 19], *дзвонит'* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 52v], *дзвонить* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1732, s. 53v; 1751, s. 53v; *Богословіа нравоучителная...*, 1787, s. 76], *бряцаніемъ въ дзвоны* [*Поученіе...*, 1745, s. 142v; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 163v; 1756, s. 131]. Jest to odzwierciedlenie wspomnianej wyżej tradycji piśmienniczej. W obu językach – białoruskim i ukraińskim – tego typu formy funkcjonują do dziś.

Za próby odzwierciedlenia białoruskiego zjawiska dziekania można natomiast uznać nieliczne zapisy dwuznaku w wyrazach związanych z praktyką religijną: *святокрадства* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 103v] w tekście supraskim, które redaktorzy późniejszych wydań uznali za obce i zastępowali je zapisami morfologicznymi, por.: *святокрадства* [*Поученіе...*, 1745, s. 106; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 122; 1756, s. 96].

W tekstach można doszukiwać się również typowej dla białoruszczyzny i ukraińszczyzny afrykaty [ʒ], oznaczonej przez zapisy połączeń: *ждз, жч, дж*, por.: *дрождзистое* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 19] i *дрожчистое* [*Поученіе...*, 1745, s. 17v; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 17v; 1756, s. 17v]. Forma *не выеждзала* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 73v], przekazująca afrykatę [ʒ] została przy tym w kolejnych wydaniach zastąpiona formą bardziej adekwatną dla języka ukraińskiego, niewymagającą zastosowania środków dla jej odzwierciedlenia: *не издила* [*Поученіе...*, 1745, s. 70], *не ѣздила* [*Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 73; 1756, s. 63].

Powszechne natomiast są zapisy, które sugerowałyby tzw. wtórne stwardnienie [d] [Karskij, 1903, s. 349]. Dobrym przykładem jest wielokrotnie powtarzający się wyraz *исповѣдь* w różnych formach przypadkowych. Zapis leksemu jest niejednakowy zarówno w obrębie jednego wydania, jak i kolejnych jego redakcji. W *Собраніи прыпадковь...* z 1722 roku występują obocznie formy z *ь* i *ѣ*, na przykład: *сповѣдь* (s. 37), ale *сповѣдь* (s. 39) i inne. W późniejszych wydaniach formy z *ѣ* usuwano na rzecz dawnego zapisu, dlatego dominują w nich zapisy typu *сповѣдь* [*Собраніе прыпадковь...*, 1732, s. 37v, 38v, 39; *Поучение...*, 1745, s. 32v, 34v; *Богословія нравоучителная...*, 1751, s. 34, 36; 1756, s. 30, 32] i inne. Równoległe stosowanie obu różnych grafemów jerowych świadczy jednak o nierozróżnianiu ich przez redaktorów, nie mają więc one zapewne wartości artykulacyjnej. Więcej informacji na temat twardości [d] dają zapisy, w których zastosowano połączenia *ды*. Są one częste również wydaniu supraskim [*Собраніе прыпадковь...*, 1722]: *Гвоздыки* (s. 16), *три заповѣды* (s. 78), *исповѣды потребоваль* (s. 31v), *до сповѣды* (s. 37, 41), *на остатней сповѣды* (s. 41), *предъ сповѣдыю* (s. 41), co nie powinno specjalnie dziwić. Zaznaczenie twardości [d] w tej pozycji jest uzasadnione wpływem wymowy gwarowej: formy *do spovedy* zarejestrował Władysław Kuraskiewicz [1985, s. 42–43, 128] w gwarach białorusko-ukraińskich między Kamieńcem Litewskim a Białowieżą.

Jeśli zaś chodzi o wydania z Uniowa i Poczajowa, to zauważalne jest śmielsze odzwierciedlanie stwardnienia przez redaktorów uniowskich, którzy hojnie stosują grafem *ь*: *безъ сповѣды* [*Поучение...*, 1745, s. 32v], *три заповѣды* [*Собраніе прыпадковь...*, 1732, s. 65v; *Поучение...*, 1745, s. 74], ale *три заповѣди* [*Богословія нравоучителная...*, 1751, s. 75v; 1756, s. 74v], *безъ сповѣди* [*Богословія нравоучителная...*, 1751, s. 34; 1756, s. 29v], *пожитокъ з' сповѣды* [*Собраніе прыпадковь...*, 1732, s. 38v; *Поучение...*, 1745, s. 33], *пожитокъ з' сповѣди* [*Собраніе прыпадковь...*, 1722, s. 37v; *Богословія нравоучителная...*, 1751, s. 34v; 1756, s. 30] i inne. Zastosowanie tradycyjnej ortografii w wydaniach poczajowskich z drugiej połowy XVIII wieku, w świetle cytowanych wyżej uwag dotyczących artykulacji różnych grafemów z gramatyk z 1773 roku, nie przeczy jednak samemu występowaniu zjawiska. Podobnie jak w przypadku oznaczeń dawnych jerów grafem *u* nie ma dawnej wartości artykulacyjnej.

Bardzo ciekawym przykładem w tym kontekście jest zapis formy *дѣтя*. O ile w wydaniu supraskim dominują zapisy etymologiczne z *ѣ*, to w późniejszych tekstach – z lingwo geograficznego punktu widzenia wydawanych coraz bardziej na południe: najpierw w Uniowie, następnie w Poczajowie – widać

tendencję do oznaczenia twardości głoski [d] przez zapisanie po niej *ы*. Zapisy tego typu: *окрестити дѣтя* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1732, s. 10v, 11, 12v, 14; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 6v, 9, 09v, 10, 11 i inne] są powszechne w uniowskim wydaniu z 1732 roku i dominują wręcz w edycji poczajowskiej z 1751 roku. Może to świadczyć o tym, że mimo dążenia do zgodności zapisu z tradycyjną ortografią cerkiewnosłowiańską w tym przypadku redaktorom trudno było zaakceptować zapis odbiegający od artykulacji.

6.2. Realizacja głoski [t]

Analizowany przypadek zapisów formy *дѣтя* świadczy zarazem o jakości głoski [t]. Jej miękkość w wydaniu supraskim sugeruje występujący po niej grafem *и* *дѣтяти* *имя* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 12]. W wydaniu uniowskim z 1732 roku dążenie do oznaczenia twardości z wykorzystaniem grafemu *ы* wyraźnie ściera się z tendencją zgodności z normą ortografii cerkiewnosłowiańskiej. W efekcie w wydaniu tym niemal każda forma wyrazu jest zapisana na dwa sposoby, por.: *дитяты* – *дѣтяти*. Zapisy twardego [t], typu: *давати давати дѣтяты имя* [*Поученіе...*, 1745, s. 11v], są natomiast niemal normą, w każdym razie dominują w *Поученіи...* [1745]. Frekwencja zjawiska w tym tekście jednoznacznie odzwierciedla ukraiński typ stwardnienia głoski [t]. Niemal normą są tutaj zapisy końcówki infinitywu w postaci *-ты*: *святитыся* (s. 53v), *арендоваты* (s. 149), *браты* (s. 148v), *биты* (s. 12), *взяты* (s. 25), *вльты* (s. 21v), *входиты* (s. 71), *датыся* (s. 48v), *докончиты* (s. 29v), *заразиты* (s. 71), *казны наноститы* (s. 152), *оумерты* (s. 48v), *ярмарковаты* (s. 110v).

Grafem *ы* po [t] w tym wydaniu zapisany jest również w końcówkach innych części mowy: *по смерты* (s. 109), *часты* (s. 32), *для важности* (s. 14v), *ненависты* (s. 111v).

Zdecydowanie rzadziej występują zapisy stwardniałego [t] w wydaniach teologii moralnych z 1751 i 1756 roku, które zgodnie z przytaczaną wyżej uwagą są redagowane z troską o zachowanie kanonu tradycyjnej pisowni. Oczywiście i tu zdarzają się odstępstwa, czasem forma z *-ты* w wydaniach z 1751 i 1756 roku powtarza zapis z 1745: *мѣты* [*Поученіе...*, 1745, s. 14v; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 14v; 1756, s. 13v], *креститы дѣты* [*Поученіе...*, 1745, s. 13; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 13v; 1756, s. 12], bywa jednak i tak, że redaktorzy wydania z 1756 roku przywracają formę „tradycyjną”, por.: *вонности* [*Поученіе...*, 1745, s. 14v; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 15], ale *вонности* [*Богословіа нравоучителная...*, 1756, s. 13v]. Okazjonalnie zdarzają się

przypadki pojawienia się form z *-ты* w różnych wydaniach, podczas gdy w wydaniu z 1756 roku występują takie powtarzające się zapisy, np.: *Право десяти приказанъ* [*Богословіа нравоучителная...*, 1756, s. 92v], ale *Право десяти приказанъ* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 102v; *Поученіе...*, 1745, s. 102; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 115v] czy *с[вя]тыти* [*Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 15v], ale *с[вя]тѣти* [*Поученіе...*, 1745, s. 15] i *с[вя]тѣти* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 16; 1732, s. 17; *Богословіа нравоучителная...*, 1756, s. 14]. Tego typu zapisy potwierdzają tylko rzeczywistą wymowę redaktorów tekstów.

Warto przy tym odnotować, że w wydaniu z 1722 roku występują nieliczne zapisy, które – jeśli nie interpretować ich jako zjawiska z dziedziny ortografii (kalki z języka polskiego) – można klasyfikować jako odzwierciedlające białoruskie ciekawie: *пацеры мовити* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 127v], *слухати Ціотку* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 110; 1732, s. 96v], ale *слухати Тетку* [*Поученіе...*, 1745, s. 111v; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 128; 1756, s. 101; 1787, s. 149], *хоцяй* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 43v], *хоць* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 54v], występujące równolegle – zarówno w tekście z 1722 roku, jak i późniejszych redakcjach – w postaci: *хочай* [*Поученіе...*, 1745, s. 53; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 55v; 1756, s. 48; *Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 34v], *слонце и мѣсяць зацмят-ся* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 96], ale *с[о]лнце и мѣсяць затмятѣся* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1732, s. 83; *Поученіе...*, 1745, s. 95v; *Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 111; 1756, s. 86v]. Warto przy tym zwrócić uwagę na zapis *слнце которое зацмилося* [*Собраніе прыпадковъ...*, 1722, s. 31]. W tekście z 1745 roku odpowiada mu zapis *слнце которое затмилося* [*Поученіе...*, 1745, s. 28v], co (mimo zapisania po zbitce *тм* grafemu *и* wobec szczególnie częstego mieszania grafemów *и* – *ы*, świadczącego o ukraińskim zbliżeniu kontynuantów [i] i [y] w redakcji z 1745 r.) może potwierdzać stwardnienie [t] – jak w języku ukraińskim. Kwestię tę jednoznacznie rozwiązują wydania późniejsze, w których w tym miejscu zapisano *ы: слнце которое затмылося* [*Богословіа нравоучителная...*, 1751, s. 29v; 1756, s. 27].

7. ZAKOŃCZENIE

Zaproponowana w artykule bardzo fragmentaryczna analiza kolejnych redakcji ruskojęzycznej teologii moralnej, przygotowanych w różnych ośrodkach drukarstwa bazylińskiego (Supraśl, Uniów i Poczajów), mimo sygnalizowanych zastrzeżeń (dysproporcje w liczbie tekstów z dwóch różnych areałów językowych; tendencje

do recerkiewizacji) dobrze ilustruje tezę o istnieniu w XVIII wieku ukształtowanych różnych realizacji prostej mowy – jej wersji białoruskiej i ukraińskiej.

Białoruską prostą mowę charakteryzują typowe również dla współczesnej białoruszczyzny zjawiska zmiękczenia głosek [t] i [d], w tym między innymi ciekanie i dziekanie, co było odzwierciedlone na piśmie. Analogicznie zabytki języka ukraińskiego przekazują typowe dla ukraińszczyzny stwardnienie tych głosek. Badanie języka ukraińskiego i białoruskiego XVIII wieku na podstawie tekstów drukowanych jest zarazem – jak paradoksalnie by to nie brzmiało – łatwiejsze i trudniejsze w porównaniu do analizy zabytków z wcześniejszych okresów. Łatwość polega na zbliżeniu języka tych zabytków do współczesnego języka białoruskiego i ukraińskiego, co ucina wszelkie dyskusje na temat ich przynależności językowej i pozwala jednoznacznie je klasyfikować. Trudność polega na braku danych do analizy. Jak wiadomo, XVIII wiek charakteryzował się spowolnieniem/zastojem (ale nie zahamowaniem) rozwoju piśmiennictwa ukraińskiego i białoruskiego. Teksty drukowane są świadectwem obiektywnym w analizie języka – nie odzwierciedlają bowiem tendencji artykulacyjnych wybranego pisarza – zazwyczaj nad tekstem pracowało przynajmniej kilku redaktorów. Zapisy w nich zawarte są zatem wyrazem umowy redaktorów, a więc normalizacji języka.

Zaproponowana tu analiza realizacji tylko dwóch głosek pozwala jednak na wyciągnięcie bardziej ogólnych wniosków dotyczących prostej mowy XVIII wieku. Określenie *prosta mowa*, synonimiczne z terminem *język ruski*, było przez pisarzy stosowane na określenie języka, którym posługiwali się już od XIV wieku. Mimo świadomości różnic dialektalnych wówczas nie widziano zapewne potrzeby stosowania innej nazwy swojego języka, tak jak i potrzeby nazwania grupy etnicznej zamieszkującej wschodnie rubieże dawnej Rzeczypospolitej pojęciem węższym niż Rusini. Służyły temu dookreślenia w postaci ziem, z których pochodzili (Wołyń, Kijowszczyzna, Wileńszczyzna itp.). Nie znaczy to jednak, że był to – mimo wspólnej nazwy – jeden system językowy. Przeciwnie – jak zauważono przy okazji badań czternasto- i piętnastowiecznych zabytków, wskazując jednoznacznie istnienie dwóch tradycji językowych – starobiałoruskiej i staroukraińskiej – współcześnie stosowane określenie *język starobiałoruski* to nic innego jak prosta mowa stosowana przez pisarzy dzisiejszych ziem białoruskich, *język staroukraiński* to zaś prosta mowa przodków dzisiejszych Ukraińców.

Przy okazji warto doprecyzować przyczynę nazwania ukraińskiego wariantu prostej mowy scerkiewizowanym i białoruskiego spolonizowanym. Jak się wydaje, nie jest trafny przytaczany wyżej pogląd Borysa Uspieńskiego o wpływach tego czy innego języka (polszczyzny/cerkiewszczyzny) na białoruską i ukraińską

prostą mowę. Słuszniejsza wydaje się teza, że owa swoista „cerkiewizacja” czy „polonizacja” języków wynikała raczej z szans, które dawały opracowane już ortografie tych języków dla odzwierciedlenia cech żywych języków białoruskiego i ukraińskiego. Zdaje się bowiem, że stosowanie kalek z języka polskiego (dla piśmiennictwa białoruskiego) bądź wzorowanie się na piśmiennictwie cerkiewnosłowiańskim, recerkiewizacja tekstów (dla tradycji ukraińskiej) to środki do odzwierciedlenia rodzimych cech języka – nie zaś cel redaktorów (polegający na polonizacji czy cerkiewizacji tekstów). Jak zauważono wyżej, czytelnik musiał jedynie znać wskazówki dotyczące artykulacji wybranych grafemów.

BIBLIOGRAFIA

- ANICZENKA Uładzimir, 1969, *Biellaruska-ukrainskija pis'mowa-mounyja suwiazj, Nawuka i technika*, Minsk.
- ANTOINIE Paul, 1776a, *Bohosłowije nrawouczielnoje powsiemstwieńnoje...*, Poczajiw.
- ANTOINIE Paul, 1776b, *Kratkoe na kratkija woprosy y otwity sposobom katychisma...*, Poczajiw.
- ANTOINIE Paul, 1779, *Bohosłowije nrawouczielnoje iz bohosłowija Antoine, Tourielli i Rieiffienstujel...*, Poczajiw.
- BLINAWA Ewelina, MIACIELSKAJA Jewdokija, 1969, *Biellaruskaja dyjalektalohija, Wszejszaja szkoła*, Minsk.
- Bohosłowia nrawouczielnaja...*, 1751, Poczajiw (Богословія нравоучителная...)
- Bohosłowia nrawouczielnaja...*, 1756, Poczajiw (Богословія нравоучителная...)
- Bohosłowia nrawouczielnaja...*, 1787, Poczajiw (Богословія нравоучителная...)
- Bohosłowije nrawouczielnoje z bohosłowija Antoine, Touryety y Reiffenstuel prostranno rymskim dialektom o tajnach [...], na ruskij dialekt wkratcъ [...], prewedenoe...*, 1793, Poczajiw (Богословіе нравоучителное з богословія Антоине, Тоуриели и Реіффенстуель пространно римским діалектом о тайнах [...], на рускій діалект вкратцъ [...], преведеное...).
- BULYKA Alaksandr, 1970, *Razwiccio arfahraficznaj sistemy starabiellaruskaj mowy*, Nawuka i technika, Minsk.
- CZAMIARYCKI Wjaczesław, red., 2003, *Antalohija dauniaj biellaruskaj litaratury XI – pierszaja pałowa XIII stahoddzia*, Biellaruskaja nawuka, Minsk.
- FAŁOWSKI Adam, 2003, *Język ruskiego przekładu Katechizmu Jezuickiego z 1585 roku*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.

- GETKA Joanna, 2010, *Białoruski? Ukraiński? Uwagi o metodologii klasyfikacji źródeł powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XIV–XVII ww.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej”, nr 4, s. 50–67.
- GETKA Joanna, 2012, *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- GETKA Joanna, 2017, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej, Warszawa.
- GUMIECKAJA Łukija, 1965, *Woprosy ukraińsko-bieloruskich jazykowych swiazej driewniego pierioda*, „Woprosy Jazykoznanija”, № 2, s. 39–44.
- HUMEC'KA Łukija, 1958, *Jakij z tr'och nazw zachidnorus'koji literaturnoji mowy XV–XVII st. – zachidnorus'ka, staroukrajins'ka, starobiloruska slid widdaty perewahu abo jak ci nazwy dyferencijuwaty u wżywanni*, „Fiłologicznyj Zbirnyk”, Kyjw.
- KARSKIJ Jefim, 1903, *Bielorusy – Jazyk bielorussskogo naroda*, Typohrafija Uczebnoho Okruga, Warszawa.
- KARSKIJ Jefim, 1962, *Czto takoje driewnije zapadnorusskoje narieczije*, w: J. Kar-skij, *Trudy po bieloruskomu i drugim sławianskim jazykam*, Izdatielstwo Akademii Nauk SSSR, Moskwa, s. 253–263.
- KORZO Margarita, 2012, *Sobranie pripadkov kratkoe (Supraśl 1722) na tle katolickich, siedemnastowiecznych Institutiones morale*, w: R. Dobrowolski, M. Zemło, red., *Dziedzictwo unii brzeskiej*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin–Supraśl, s. 23–33.
- Kratkoje sosłowije nauki christianskija katofoliczieskomu czielowieku mnohopoleznoje u potreбноje...*, 1759, Supraśl (*Краткое сословие науки христианския катофическому человеку многополезное и потребное...*).
- KURASZKIEWICZ Władysław, 1985, *Tendencje białoruskie i ukraińskie w gwarach okolic Puszczy Białowieskiej oraz rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny*, w: tegoż, red., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 42–43.
- LEHR-SPLAWIŃSKI Tadeusz, 1966, *Stosunki pokrewieństwa języków ruskich*; w: tegoż, red., *Studia i szkice wybrane*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 291–293.
- ŁABYNCEW Jurij, SZCZAWINSKAJA Łarisa, 2000, *Niekotoryje obstojatielstwa i sriedstwa poddierżanija bielorusko-ukraińskoj uniatskoj liturgiczeskoj praktiki w XVII–XIX wiekach*, „Driewniaja Rus'”, № 2, s. 124–136.

- ŁESIÓW Michał, 1965, *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego w XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis”, nr 3, s. 347–362.
- MIAKISZEW Włodzimierz, 2008, *Język Statutu Litewskiego 1588 r.*, Wydawnictwo Lexis, Kraków.
- MOJSIENKO Wiktor, 2005, *Terminy dla nazywania mowy, jakoju pysani pamjatky na ukrajins'ko-bilorus'kych zemlach u XIV–XVII st.*, Naukowyj wisnyk Chersons'koho derżawnoho uniwersytetu, Serija „Linhwistyka”, № 2.
- MOJSIENKO Wiktor, 2006, *Fonetyczna systema ukrajins'kych polis'kych howoriw XVI–XVII st. Monohrafija*, Wydawectwo ŻDU im. I. Franka, Żytomyr.
- MOJSIENKO Wiktor, NIKA Oksana, 2013, „Prosta mowa” w *Ukrajini ta Bilorusi XVI st.*, NAN Ukrainy, Nacionalna biblioteka Ukrainy im. W.I. Wernads'koho, O.S. Onyszczenko (gł. red.), NBUW, Kyjiw.
- MORITA Koji, 2002, *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, w: Z. Abramowicz, red., *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Studia Slawistyczne”, nr 3, s. 147–153.
- MOZER Michael, 2002, *Czto takoje prostaja mowa?*, „Studia Slavica Hung”, vol. 47, no. 3–4, s. 221–260.
- OHIJENKO Iwan, 1930, *Ukrajins'ka literaturna mowa XVI-ho st. i ukrajins'kyj Krechiv's'kyj Apostoł*, Drukarnia Synodalna, Warszawa.
- PEREDRIJENKO Witalij, 1976, *Diłowa i narodno-rozmowna mowa XVIII st.*, Naukowa dumka, Kyjiw.
- PEREDRIJENKO Witalij, 1979, *Formuwannia ukrajins'koji literaturnoji mowy XVIII st. na narodnoji osnovi*, Naukowa dumka, Kyjiw.
- PLUSZCZ Pawło, 1962, *Do pytanńia pro tak zwanu „prostu mowu” XVI–XVIII st. na Ukraini*, w: *Pytanńia istorycznoho rozwytku ukrajins'koji mowy*, Wydawectwo Charkiw's'koho Uniwersytetu, Charkiw, s. 27–34.
- Pouczenje o s[wiat]yach tajnach o dobroditelech b[o]hosłowskych, o zapowidech B[o]żjich, o zapowidech cerkownich, o hrichach, o kaznech y karach c[e]rkownich...*, 1745, Uniw (Поучение о с[вя]тих тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ, о казнехъ и карахъ ц[е]рковнихъ...).
- Pravila o proiznoszenii rossijskich bukw i o isprawnom tiech że w nowiej-sziem graždanskom pis'mie upotrieblenii, ili o prawopisanii, sobranie iz rossijskich grammatik*, 1772, Tipografija Moskowskogo Uniwiersitieta, Moskwa (Правила о произношении российских букв и о исправном тех же в новейшем гражданском письме употреблении, или о правописании, собраніе из российских грамматик).

- RUSANIWS'KYJ Witalij, 2002, *Istorija ukrajins'koji literaturnoji mowy*, ArtEk, Kyjiw.
- Sobranije prypradkow kratkoje i duch[o]wnym osobam potrebnaje imjeszczeje w cebje nauku o sakramentach, o desati B[ž]jijych prykazaniach o prykazaniach cerkownych...*, 1722, Supraśl (*Собраніе прыпадковъ краткое и дух[o]внымъ особамъ...*).
- Sobranije prypradkow kratkoje y duchownym osobam potrebnaje...*, 1732, Uniw (*Собраніе прыпадковъ краткое і духовнымъ особомъ потребное...*).
- STANKIEWICZ Jan, 1939, *Historyja bielaruskaha jazyka*, Wilno.
- SWIAZYNSKI Uładzmir, 2001, *Prablema identyfikacyi aficyjnaj mowy Wialikaha Kniastwa Litouskaha*, w: *Metriciana*, t. I, Minsk, s. 109–111.
- SZEWELOW Jurij, 2002, *Istoryczna fonolohija ukrajins'koji mowy. Perekład z anhlijs'koho wydannia Serhija Wakulenska ta Andrija Danylenka*, Akta, Charkiw.
- USPIENSKIJ Boris, 1994, *Kratkij oczerk istorii russkogo jazyka (XI–XIX stst.)*, Gnozis, Moskwa.
- ŻURAWSKIJ Arkadz', 1978, *Dielowaja pis'miennost'w sistiemie starobieloruskogo jazyka*, „Wostocznoślawnianskoje i Obszczeje Jazykoznanije”, Moskwa, s. 185–191.
- ŻYTEC'KYJ Pawło, 1889, *Oczerk litieraturnoj istorii małoruskago nareczija w XVII i XVIII ww.*, cz. I, Typorhafija H.T. Korczak-Nowyckoho, Kyjiw.

Joanna Getka

CHARAKTERYSTYKA GŁOSEK [T] I [D] W WYDANIACH TEOLOGII MORALNEJ Z XVIII WIEKU (NA MATERIALE TEKSTÓW Z SUPRAŚLA, UNIOWA I POCZAJOWA). PRZYCZYNEK DO DYSKUSJI NA TEMAT PROSTEJ MOWY XVIII WIEKU

Streszczenie

Artykuł prezentuje analizę graficznych realizacji głosek [t] i [d] w kolejnych edycjach bazylikańskiej, ruskojęzycznej teologii moralnej, które ukazały się w drukarniach bazylikańskich w Supraślu, Uniowie i Poczajowie w XVIII wieku. Wyniki analizy prowadzą do wniosku o występowaniu w XVIII wieku dwóch odrębnych tradycji ortograficznych – białoruskiej i ukraińskiej. W odniesieniu do analizowanych głosek potwierdza je zaznaczenie zjawisk dziekania, ciekania czy ukraińskiego stwardnienia [d] i [t]. Tym samym podważona zostaje teza o przerwaniu tradycji piśmienniczej na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XVIII wieku i odrodzenia się białoruskiego i ukraińskiego języka literackiego na nowej – ludowej – bazie. W proponowanym ujęciu tezę tę należy zastąpić tezą o ewolucyjnym rozwoju literackich języków białoruskiego i ukraińskiego.

THE CHARACTERISTICS OF SOUNDS [T] AND [D] IN EDITIONS
OF MORAL THEOLOGY OF THE 18TH CENTURY FROM SUPRASL,
UNIEV AND POCHAYIV. A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION
ON THE “PROSTA MOVA” OF THE 18TH CENTURY

Summary

This article presents an analysis of the implementation of the graphic sounds [t] and [d] in subsequent editions of Ruthenian language moral theology, which were published Basilians printing houses in Suprasl, Uniev and Pochayiv in the 18th century. The results of the analysis lead to the conclusion about the occurrence in the eighteenth century of two separate literary traditions – in Belarusian and Ukrainian languages. In relation to the analyzed sounds, this is confirmed by the marking of the phenomena (for Belarusian language): dzekannya or tsekannya or (for Ukrainian language): the process of hardening [d] and [t]. The thesis on the breaking of the literary tradition on the Belarusian and Ukrainian lands in the eighteenth and the revival of the Belarusian and Ukrainian literary language on the new – folk – base is thus undermined. In the proposed approach, this thesis should be replaced by a thesis about the evolutionary development of Belarusian and Ukrainian literary languages.